Er det noen sammenheng mellom atferdsanalytisk orientering og bruk av tvang og makt i tjenesteyting for personer med utviklingshemning?

En undersøkelse fra Hedmark[*]

Jørn Kroken, Sykehuset Innlandet HF, Habiliteringstjenesten i Hedmark

Resymé

Bruk av tvang og makt i tjenesteyting for personer med psykisk utviklingshemning er kontroversielt og regulert i Kapittel 4A i lov om sosiale tjenester. Regelverket skal evalueres i 2007. Atferdsanalytiske metoder anvendes mye i tjenesteyting for personer med psykisk utviklingshemning og innebærer en rekke effektive og fagetisk forsvarlige tiltak. Imidlertid er atferdsanalytisk tilnærming i noen grad omstridt og er kritisert av flere, særlig når det gjelder tiltak som innebærer bruk av tvang og makt. I denne undersøkelsen har jeg sett nærmere på om det er en sammenheng mellom grad av atferdsanalytisk orientering og bruk av tvang og makt.

Innledning

Bruk av tvang og makt i tjenesteyting for personer med psykisk utviklingshemning (heretter bare 'utviklingshemning') er et svært kontroversielt tema, og reiser en rekke etiske, faglige og juridiske problemer (Kroken, 2000). Slike virkemidler kan gå ut på alt fra ulike former for fysisk tvang i form av fastholding, til sterk begrensning av personers eiendeler og handlefrihet. I de mest alvorlige tilfellene, når vi går en del år tilbake, kunne det være tale om å påføre personer ubehag for å straffe utfordrende atferd. Slike virkemidler, også i mildere utgaver, vekker ofte negative reaksjoner. Dokumentert bruk av til dels alvorlig bruk av tvang og makt, behov for unntaksvis bruk av tvang og makt, og behov for bedre rettssikkerhet var de viktigste grun-

* Takk til Børge Holden for innspill, kommentarer og redigering.

nene til at vi fikk lovregulering av bruk av tvang og makt gjennom Kapittel 6A fra 1999 og gjennom Kapittel 4A fra 2004. De mest sentrale bestemmelsene i Kapittel 4A er plikt til å unngå bruk av tvang, vilkår for bruk av tvang, definering av ansvar, krav til kompetanse, veiledning og bemanning, krav til saksbehandling og vedtak, medvirkning og informasjon, automatisk overprøving og klagerett, og tilsyn og kontroll.

Atferdsanalytisk behandling av alvorlig problematferd hos personer med utviklingshemning omfatter en rekke tiltak, ikke minst en rekke tiltak *uten* bruk av tvang og makt. De senere årene har slike alternativer blitt stadig mer dominerende (Eikeseth, Lovaas & Holden, 2006). Tiltak uten bruk av tvang og makt er med andre ord langt fra noe nytt innenfor atferdsanalysen. Atferdsanalytikere har også bestrebet seg på å utvikle og forbedre fagetiske standarder og retningslinjer, ikke minst når tvang og makt er aktuelt (Eikeseth et al., 2006). Disse standardene er til dels mer omfattende enn bestemmelsene i Kapittel 4A. Dette gjelder bl.a. kravet om å dokumentere at tiltak uten bruk av tvang og makt er inneffektive og å inkludere evaluering av 'behandlingsintegritet', det vil si at behandlingen utføres slik den skal. Et selvfølgelig krav er å arbeide for at personen lærer sosialt akseptable former for kommunikasjon, ikke minst som et alternativ til problematferden. I tillegg anbefales bruk av normerte og standardiserte instrumenter som måler intellektuell og adaptiv fungering i evaluering av behandling. Endelig kreves det at kun vitenskapelig validerte metoder kan benyttes (for fullstendig oversikt, se Eikeseth et. al, 2006).

Askheim (1998), Christensen og Nilsen (2006), Ellingsen (2006, 2002) og Handegård (2005) har likevel hevdet at det er en sammenheng mellom atferdsanalyse og bruk av tvang og makt; at atferdsanalytikere har en sterkere tendens enn andre til å bruke tvang og makt på bekostning av andre tilnærminger. De har imidlertid ikke presentert data som viser at bruk av tvang er mer utbredt blant fagpersoner som benytter anvendt atferdsanalyse, enn blant andre fagfolk. Jeg er heller ikke kjent med studier som sier at det er en sammenheng mellom bruk av tvang og grad av atferdsanalytisk orientering, og ifølge Karlsen (2002) er dette ikke dokumentert.

Både for atferdsanalysens omdømme og for arbeidet med å utvikle atferdsanalytisk praksis her i landet er det viktig å vite om det er en sammenheng mellom atferdsanalytisk orientering og bruk av tvang og makt i tjenesteyting for mennesker med utviklingshemning. For å finne ut noe om dette, gjennomførte jeg en preliminær undersøkelse i kommunale bofellesskap der det ytes tjenester for mennesker med utviklingshemning.

Metode

Deltakere og prosedyre

Tre kommuner ble tilfeldig valgt ut til å være med i undersøkelsen. Videre aksepterte totalt 14 bofellesskap i de tre kommunene å delta i undersøkelsen. I disse bofellesskapene bodde det totalt 81 tjenestemottakere med utviklingshemning, det vil si ca. 12 % av alle tjenestemottakere i denne kategorien i fylket. Disse 81 er deltakere i studien. Leder for hver enhet ble bedt om å plukke ut én informant for hvert bofellesskap som kunne svare på spørsmål om bruk av tvang og makt overfor tjenestemottakerne, og på spørsmål om faglig orientering i bofellesskapene. 13 boligledere/miljøterapeuter/fagledere fikk denne oppgaven. (Én informant svarte for tjenestemottakere og faglig orientering i to bofellesskap.) Informantene hadde detaljert kjennskap til tjenestemottakere og hva som skjedde i bofellesskapene. Informantene ble intervjuet på telefon av forfatteren.

Materiell
Jeg utarbeidet to spørreskjemaer som ble benyttet under intervjuet. Det ene skjemaet innholdt spørsmål om det brukt noen form for tvang, i så fall hvilken type eller hvilke typer tvang. I de tilfeller det ble brukt tvang, spurte jeg om saksbehandling. Jeg spurte videre om hvilken type eller hvilke typer utfordrende atferd som var grunnlag for tvangsbruken. Til slutt spurte jeg om tiltak uten bruk av tvang og makt ble benyttet.

Det andre spørreskjemaet innholdt fire spørsmål om grad av atferdsanalytisk orientering i personalgruppen i de ulike bofellesskapene (se resultatdelen). For å måle grad av atferdsanalytisk orientering ga ingen atferdsanalytisk orientering null poeng og maksimal atferdsanalytisk orientering ga fire poeng. Laveste mulige skåre for alle fire spørsmålene var med andre ord null og høyeste mulige skåre var med andre ord 16. Jeg opererte med følgende skala når det gjaldt grad av atferdsanalytisk orientering: 0–4 poeng, ingen; 5–8 poeng, liten; 9–12 poeng, middels; og 13–16 poeng, sterk.

Resultater

Bruk av tvang og makt
Resultatene viser at det ble brukt tvang overfor 35 (43 %) av deltakerne. Av disse hadde 13 deltakere (16 %) stadfestet vedtak etter Kapittel 4A. Overfor ytterligere fem av deltakerne (6 %) var det benyttet «a-meldinger» og for en av disse ble det arbeidet med å utarbeide vedtak. Overfor sju deltakere (9 %) ble det benyttet to tvangstiltak.

Overfor 17 tjenestemottakere (21 %) ble det brukt tvang uten at lovreglene i Kapittel 4A ble anvendt, verken i form av «a-meldinger» eller vedtak.

Den vanligste formen for uhjemlet tvangsbruk var ulike typer låsing av rom, skap og lignende, eller annen begrensning av tilgangen til egne eiendeler. Slike tiltak ble brukt overfor 14 deltakere (17 %). Å forhindre fysisk skade på egen person og materiell skade på egne eiendeler var de mest vanlige årsakene til bruk av uhjemlet tvang. For 6 (7 %) av deltakerne som det ble benyttet uhjemlet tvang overfor ble det oppgitt mer enn én skadekategori.

Grad av atferdsanalytisk orientering
Det var gjennomgående en viss atferdsanalytisk orientering i bofellesskapene. Nærmere bestemt var alle bofellesskapene enten lite eller middels atferdsanalytisk orientert, ingen hadde ingen eller sterk orientering. (Tabell 1–4 viser svarene på de enkelte spørsmålene om grad av atferdsanalytisk orientering, de to kolonnene til venstre på Tabell 5 viser grad av generell atferdsanalytisk orientering.)

Tabell 5 viser grad av atferdsanalytisk orientering i bofelleskapene samlet og hvilke former for hjemlete og uhjemlete tvangstiltak som deltakerne ble utsatt for. Ni av de 14 bofellesskapene er lite atferdsanalytisk orientert, og fem er middels atferdsanalytisk orientert. Tabell 5 viser også at det i tre bofellesskap ikke brukes tvang. I seks bofellesskap brukes det hjemlet tvang og i ni bofellesskap brukes det uhjemlet tvang. Tabell 5 viser videre fordelingen av samlet antall (42) tvangstiltak fordelt på de 35 personene som ble utsatt for tvang (se også resultatdelen om bruk av tvang).

Tabell 5 viser også at det ikke foregår mer bruk av tvang i bofellesskap som er middels atferdsanalytisk orientert, enn i boliger som er lite atferdsanalytisk orientert. Hverken når det gjelder hjemlete eller uhjemlete tiltak er det uforholdsmessig mange i bofellesskap med middels atferdsanalytisk orientering, sammenlignet med liten, når vi tar antall bofellesskap med slike orienteringer i betraktning. Resultatene gir altså

Tabell 1. I hvilken grad mener du at personalet har kunnskaper om atferdsanalyse?

1. Alle er godt skolert	0
2. Over 50 % er godt skolert	1
3. Under 50 % er godt skolert	13
4. Ingen er godt skolert	0
Sum	14

Tabell 2. I hvilken grad mener du at personalet har fått opplæring i atferdsanalyse?

1. Alle har fått opplæring	1
2. Over 50 % har fått opplæring	3
3. Under 50 % har fått opplæring	9
4. Ingen har fått opplæring	1
Sum	14

Tabell 3. I hvilken grad mener du at personalet bruker atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet?

1. Alle bruker atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	0
2. Over 50 % bruker atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	0
3. Under 50 % bruker atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	13
4. Ingen bruker atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	1
Sum	14

Tabell 4. I hvilken grad mener du at personalet analyserer sin egen og beboernes atferd ved hjelp av atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet?

1. Alle analyserer sin egen og beboerens atferd ved hjelp av atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	0
2. Over 50 % analyserer sin egen og beboerens atferd ved hjelp av atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	1
3. Under 50 % analyserer sin egen og beboerens atferd ved hjelp av atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	12
4. Ingen analyserer sin egen og beboerens atferd ved hjelp av atferdsanalytiske begreper i det daglige arbeidet	1
Sum	14

Tabell 5. Samlet atferdsanalytisk orientering og bruk av ulike former tvang og makt overfor deltakerne

Grad av atferdsanalytisk orientering	Antall boliger med slik orientering	Antall boliger uten tvang	Antall boliger med vedtak om tvang	Antall boliger med uhjemlet tvang	Antall og type hjemlede tvangstiltak				Antall og type uhjemlede tvangstiltak			
					B	F	A	T	B	F	A	T
Liten grad	9	2	4	7	5	5	5	15	11	2	0	13
Middels grad	5	1	2	2	2	4	2	8	3	2	1	6
Totalt	14	3	6	9	7	9	7	23	14	4	1	19

Typer tvang: B er begrensning av tilgang til egne eiendeler, F er fysisk maktbruk, A er alarm og varsling, og T er totalt antall tvangstiltak.

ikke grunnlag for å si at bruk av hjemlet og uhjemlet tvang øker med grad av atferdsanalytisk orientering.

Diskusjon

Det viktigste funnet var at det ikke er noen sammenheng mellom grad av atferdsanalytisk orientering og bruk av hjemlet og uhjemlet tvang. Dette strider med en del udokumenterte påstander fra personer som jeg refererer i innledningen. Funnene stemmer bedre med Holdens (2000) påstand om at «Bruk av tvang og makt kan ikke knyttes til noen bestemt faglig retning» (s. 34). For øvrig fant jeg en betydelig uhjemlet tvangsbruk, som i tidligere undersøkelser (Kroken, 2005).

At det finnes eksempler på at noen som kaller seg atferdsanalytikere ikke etterlever lovverk og fagetiske standarder, er det imidlertid neppe noen tvil om. Østenstad (2006) hevder nettopp dette når han skriver om: «den svært ukritiske haldninga til tvangsbruk mot psykisk utviklingshemma som vi finn på den andre fløyen: i einskilde åtferdsterapeutiske submiljø»(s. 357). Det er umulig å garantere at noen som mener å arbeide ut fra en faglig retning, atferdsanalyse eller andre, følger lover og retningslinjer. Fagmiljøer kan bidra til å forbedre praksis, men til sjuende og sist er dette en sak for myndighetene å ordne opp i. I Norge finnes det ingen sertifisering for atferdsanalytikere (men se Eldevik, 2007). Derfor er det vanskeligere for den atferdsanalytiske bevegelsen å sanksjonere overtramp.

Uten at det var en del av selve undersøkelsen, fortalte informantene også litt om tiltak uten brukt av tvang som var forsøkt. Ikke minst tegnøkonomi og dagsplaner ble nevnt. Videre forekom det at personalet trakk seg unna ved forekomst av utfordrende atferd, eller at personalet forsøkte å avlede personen. I tilfeller med regulering eller begrensning av tilgang til egne eiendeler ble det noen ganger benyttet ulike former for porsjonering, for å redusere begrensningen. I noen tilfeller, spesielt på natt, ble økt bemanning vurdert eller brukt for å unngå bruk av inngripende varslingssystemer. Mitt inntrykk er at slike tiltak i alle fall ikke forekom mindre i bofellesskap med middels atferdsanalytisk orientering.

Et par svakheter ved undersøkelsen må nevnes. Jeg har brukt et grovt mål på atferdsanalytisk orientering og det kan være betydelige forskjeller i hvordan det arbeides med hver enkel tjenestemottaker i samme bofellesskap. Den

atferdsanalytiske orienteringen kan være sterk rundt en eller to brukere, og svak rundt de andre. I undersøkelsen er det imidlertid ingen funn med hensyn til «ingen» eller «sterk» grad av atferdsanalytisk orientering. En mulighet kunne derfor vært å kartlegge den atferdsanalytiske orienteringen rundt hver mottaker, og ikke i bofellesskap som helhet. Jeg tror imidlertid ikke at dette ville ha gitt særlig andre funn. Ytterligere undersøkelser er imidlertid ønskelig, også fordi det kan være variasjoner mellom for eksempel fylker og kommuner.

Referanser

Askheim, O. P. (1998). *Omsorgspolitiske endringer – profesjonelle utfordringer*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Christensen, K. & Nilssen, E. (2006). *Omsorg for de annerledes svake. Et overvåket hverdagsliv*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Eikeseth, S., Lovaas, O., I. & Holden, B. (2006). Use of aversive and restrictive interventions in behavioral treatment. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, *43*, 582–587.

Eldevik, S. (2007). Hvordan kan en nordmann bli internasjonalt sertifisert atferdsanalytiker? En beskrivelse av framgangsmåtene for sertifiseringene BCBA og BCABA. *Norsk Tidsskrift for Atferdsanalyse, 34*, 2, 95–103.

Ellingsen, K. E. (2006). Lovregulert tvang og refleksiv praksis. Doktoravhandling. Luleå tekniska universitet. Institutionen för hälsovetenskap.

Ellingsen, K. E, Jacobsen, K. & Nicolaysen K. (red.) (2002). *Sett og forstått. Alternativer til tvang og makt i møte med utviklingshemmede*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.

Handegård, T. L. (2005). Tvang, makt og ambivalens. En studie av hvilken betydning lovreglene om bruk av tvang og makt overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Universitet i Tromsø.

Holden, B. (2000). Hvordan kan vi finne alternative metoder? *Embla, 5*, 2, 34–40.

Karlsen, A. (2002). Tidlig og intensiv opplæring basert på anvendt atferdsanalyse. *Diskriminanten*, *29*, 3, 3–14.

Kroken, J. (2005). Utstrakt bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemning skjer, og er lite regulert av Kapittel 4A. En undersøkelse fra Hedmark. *Sor-Rapport*, *51*, 4, 4–9.

Kroken, J. (2000): Bruk av tvang og makt. Noen aspekter ved Kapittel 6A. *Spesialpedagogikk*, *65*, 9, 3–9.

Statens helsetilsyn (2007): Oppsummering av landsomfattende tilsyn i 2006 med rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemning. Rettssikkerhet for utviklingshemmede. Rapport fra helsetilsynet 5/2007. Mars 2007.

Statens helsetilsyn (2006): Oppsummering av landsomfattende tilsyn i 2005 med rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemning. Rettssikkerhet for utviklingshemmede. Rapport fra helsetilsynet 2/2006. Februar 2006.

Østenstad, B. H. (2006) Grunnverdiar og grunnomgrep i debatten om bruk av tvang mot utviklingshemma og demente. *Nordisk Tidsskrift for Menneskerettigheter*, *24*, 4, 343–361.